

Tendenciák Nagy-Britannia dél-afrikai gyarmatpolitikájában, 1846–1881

Afrika déli része az egész hosszú 19. század folyamán számos etnikai, gazdasági, politikai, kulturális és főképp politikai töréspont által megosztott térség volt: Nagy-Britannia, holland nyelvű (búr) telepes közösségek és afrikaiak által ellenőrzött területekre tagolódott. A felsoroltak közül a legerősebbnek, legbefolyásosabbnak tekinthető Nagy-Britannia gyarmatpolitikája jelentős hatást gyakorolt a régió fejlődésére. Ebből eredően a téma szerteágazó, bőséges irodalommal rendelkezik. A kérdéskör historiográfiáját tekintve két meghatározó nézetet tarthatunk számon. Az elsőbe tartozó kutatók, mint például Ronald Robinson, John Gallagher, Alice Denny¹ és Clement Francis Goodfellow² a brit gyarmatpolitika háttérében álló elsődleges motivációs tényezőként a birodalmi szempontból kulcsfontosságú Jóménység fokának biztosítását jelölték meg. A velük szemben állást foglaló Shula Marks, Anthony Atmore³ és Norman A. Etherington⁴ szerint a Gyarmatügyi Minisztérium (Colonial Office) irányítói főleg az 1860-as évek második felétől a gyémántmezők felfedezése által elindított gazdasági-társadalmi folyamatokra reflektálva, az anyaország gazdasági érdekeit szem előtt tartva alakították ki Dél-Afrikával kapcsolatos politikájuk irányvonalát.

Kutatásom abból a hipotézisből indult ki, hogy Nagy-Britannia dél-afrikai gyarmatpolitikája a 19. század második felében leírható különböző tendenciák és változások összességéeként. Közülük az egyik legjellegzetesebb trend az Afrika déli részének egyesítését megcélzó törekvés. A dél-afrikai egység gondolatát támogató politikusok szeme előtt egy egységes, fehérek, de főleg britek által dominált, széles önkormányzati jogokkal rendelkező, de az anyaországhoz lojális dél-afrikai domínium képe lebegett. A brit gyarmatok, a búr köztársaságok és a különböző afrikai csoportok által ellenőrzött területek egyesítésének koncepciója először Sir Henry George Grey, harmadik Earl Grey miniszteri ciklusa (1846–1852) alatt vált a térséggel kapcsolatos hivatalos brit gyarmatpolitika egyik törekvésévé. Az egyesítésre tett első komoly kísérlet (amikor a dél-afrikai egység a Colonial Office Dél-Afrikával kapcsolatos politikájának irányelve lett) Henry Howard Molyneux Herbert, Carnar-

1 Gallagher–Robinson–Denny, 1961.

2 Goodfellow, 1966.

3 Atmore–Marks, 1974.

4 Etherington, 1970.

von negyedik earljének második gyarmatügyi miniszterségéhez (1874–1878) köthető. A vizsgált periódus időbeli korlátait is az említett két miniszter tevékenysége jelölte ki: 1846 Earl Grey hivatalba lépésének, 1881 a carnarvoni koncepció bukásának éve. Earl Grey és Carnarvon mellett még fontos kiemelni Sir George Grey fokföldi kormányzót (1854–1859, 1859–1861), akinek politikájában szintén jelentős szerepet kapott a dél-afrikai egység létrehozása.

Earl Grey a livingstone-i elvek, a kereszténység és kereskedelem civilizáló hatásába vetett hit alapján tervezte kiterjeszteni a brit ellenőrzés alatt álló területek határát. A gyarmatügyi miniszter szerint a vándorló búrok fenyegették az afrikaiakat és a térség jövőjét. Ezért az egység – azaz a gyarmatok és a telepés közösségek egyesítése, az Ngami-tó környékén élő afrikai csoportok konföderációja – lehet a megoldás a kontinens akut és aktuális problémáira.

Sir George Grey fokföldi kormányzó 1858 nyarán tett javaslatot a brit gyarmatok (Fokföld, Natal, Brit Kafferföld) és az egyik búr köztársaság, Oranje Szabad Állam egyesítésére. A kezdeményező az említett búr állam politikai vezetése volt, amely az afrikaiak támadásától tartva kérte a britek segítségét. Sir George Grey zászlajára tűzte a búrok elképzelését, mivel a javasolt rendszer amellest, hogy a köztársasággal való konfliktusok végével kecsegtetett, lehetőséget biztosított volna a kormányzó számára arra, hogy az afrikaiakkal kapcsolatos elképzeléseit magasabb szinten megvalósítsa.

George Grey tervei, Earl Grey elképzeléseihez hasonlóan, főleg a brit politikai vezetés, a kormány ellenállásán buktak meg. Ezzel szemben Carnarvon negyedik earlje gyarmatügyi miniszterként nagy lépéseket tehetett a dél-afrikai egységre vonatkozó tervének megvalósítása érdekében. 1877-ben a britek anektálták a Dél-afrikai Köztársaságot, és 1881-ig komoly erőfeszítéseket tettek arra, hogy különböző politikai eszközökkel létrehozzák a brit gyarmatok és a búr köztársaságok konföderációját. Tanulmányom az említett három politikus nevével fémjelzett időszak vonatkozásában mutatja be Nagy-Britannia dél-afrikai gyarmatpolitikájának jellegét, irányvonalát meghatározó, a dél-afrikai egység gondolata mellett jelen lévő tendenciákat és a mögöttük álló tényezőket.

Arra, hogy az Afrika déli részének vonatkozásában követett gyarmatpolitikát különböző tendenciák, bizonyos időközönként ismétlődő elemek jellemzik, már a vizsgált periódusban is többen felfigyeltek. Az egyik legjellegzetesebb példáját ennek James Anthony Froude kínálja. A gyarmati kérdésekben és különösen Dél-Afrikával kapcsolatban rendkívüli jártasságot és éleslátást szerzett történész és zsrnaliszta⁵ 1880-ban rámutatott arra: *„Így nyilatkoztak a politikusok és az újságok huszonöt évvel ezelőtt, majd ez ismétlődött hét évvel ezelőtt; most pedig még csak kikászálódóban vagyunk a legnehezebb helyzetből, amibe Dél-Afrikában valaha belebonyolódunk. A »kell« és »muszáj« ugyanannyira hatástalan a mi esetünkben, mint amennyire gyermekeinkében is lesz. Úgy, ahogyan az évszakok is váltják egymást, újdonsült, de hasonló problémák sora folytatódni fog és újra visszaszáll ránk, amíg mi*

5 Froude a *Fraser's Magazine* szerkesztője volt, legnagyobb hatású történelmi tárgyú könyvének címe: *History of England from the Fall of Wolsey to the Death of Elizabeth*.

– a brit nép – hozzá nem fogunk a kérdés gyökerének megértéséhez.”⁶ Az idézett sorokból jól látszik, hogy Froude felismerte, hogy a brit gyarmatpolitika Dél-Afrikában folytonosan ismétli önmagát, ugyanazon kihívások ugyanolyan válaszokat, majd a korábbiakkal megegyező eredményeket hoznak.

Kicsit egzaktabb módon, de hasonló gondolatot fogalmazott meg William G. Soper, a South African Association alelnöke, aki a Transvaal területéről történő 1881-es brit kivonulással kapcsolatban vetette papírra meglátásait: „Az egyik kormány anektál, a másik kivonul. 1834-ben, kemény harcok árán terjesztettük ki uralmunkat a Kei folyóig, majd 1835-ben feladtuk és visszavonultunk a Hal folyóig. 1848-ban harcoltunk a búrokkal Bomplatznál, majd 1852-ben megkötöttük a Sand Riveri konvenciót a mostani transvaali búrokkal, 1854-ben pedig elengedtük az Orange River terület búrjait, hogy saját államot alapítsanak. 1868-ban ellenőrzésünk alá vetjük a baszútókat, hogy 1872-ben elfelejtsük őket. 1877-ben anektáltuk Transvaalt, 1881-ben helyreállítjuk a függetlenségét.”⁷ Röviden összefoglalva Sopernek – Froude-hoz hasonlóan – az volt a benyomása, hogy a brit gyarmatpolitika Dél-Afrikában periodikusan ugyanazokat az eszközöket alkalmazza. Jelen esetben ez az annexió, kivonulás, annexió, kivonulás váltakozását jelenti.

Milyen tényezők eredményezhették az említett tendenciákat, vagy máshogyan feltéve a kérdést: milyen elemek kényszeríthették az Afrika déli részével kapcsolatos gyarmatpolitikát mindig ugyanazon mederbe? A megvizsgált tendenciák, periódusok alapján úgy vélem, hogy ezeknek a folyamatoknak és trendeknek az alapvető gyökereit helyben, Dél-Afrikában találhatjuk meg. Véleményem szerint három olyan tényező különböztethető meg, amelyek mindegyike lokális eredetű: 1. az afrikaiak óriási létszámbeli fölénye, azaz a telepes és az őslakos népesség aránya, 2. az európai eredetű lakosság fragmentált volta, 3. a Jóreménység fokának stratégiai helyzete. Ennek a három tényezőnek az együttállása határozta meg alapjaiban az Afrika déli részével kapcsolatos brit gyarmatpolitika irányvonalát, menetét. A felsorolt elemek közül az első kettő a lokális törésvonalak közé tartozik. Az afrikai lakosság létszámbeli fölénye az egyik olyan jelenség, amely a brit – és az összes európai – gyarmati jelenlétet folyamatosan végigkísérte és a gyarmatpolitikát alapjaiban befolyásolta. Ellentétben a britek olyan más gyarmataival – mint például Kanada, Ausztrália és Új-Zéland –, ahol jelentős számban éltek telepesek, a dél-afrikai gyarmatok esetében nem ment végbe a területek „elfehéredése”. Voltak ugyan olyan térségek, főleg Fokföld esetében, ahol az afrikai populáció aránya visszább szorult, de nem

6 „So newspapers and politicians said five-and-twenty years ago, so they repeated seven years ago; yet here we are just emerging from the worst affair that we ever were engaged in there. Our 'shalls' and 'musts' are as ineffectual as the 'shalls' and 'musts' of children. As sure as the leaves come when summer comes, fresh troubles of the same kind will continue to return upon us, unless we – the British people – set ourselves to understand how they are brought about.” Froude, 1880. 3.

7 „One Government annexes: another Government restores. In 1834, after hard fighting, we extend our sovereignty to the Kei: in 1835 we abandon it and retire to the Fish River. In 1848 we fought the Boers at Bomplatz: in 1852 we made the Sand River Convention with the Boers now of the Transvaal, and in 1854 abandon to the other Boers the Orange River territory of itself to form a separate State. In 1868 we took over the Basutos: in 1872 we forgot them altogether. In 1877 we annex the Transvaal: in 1881 we restore it.” Soper, 1881. 11.

olyan mértékben, mint az említett nagy gyarmatokon, és az őslakosok dominanciája folyamatosan fennmaradt Afrika déli részének társadalmában.

A második probléma szintén a lokális töréspontok körébe tartozik. A brit gyarmatpolitikának nem csupán a telepések és az őslakosok viszonyával kellett szembenéznie a helyi társadalom tekintetében, hanem azzal a ténnyel is, hogy az európai eredetű lakosság sem volt homogén. A telepések eredetük, kultúrájuk, nyelvük, gazdasági és politikai rendszereik alapján két nagy csoportra tagolódtak: angol (brit eredetű) és holland (később búr) nyelvű rétegre. Ráadásul – és ez volt a probléma másik, súlyosabb gyökere – a térség telepes társadalmában a brit elem sohasem tudott domináns helyzetbe kerülni. Felmerülhet, hogy a Colonial Office számára ez nem volt új probléma, hiszen Kanada esetében a Quebecben élő franciák hasonló gondot okoztak. A különbség viszont igen könnyen észrevehető. Először is Quebec közvetlen brit irányítás alatt állt, míg a Gyarmatügyi Minisztérium számára a búrok által létrehozott független köztársaságok folyamatos fejlődését okozták. Továbbá, amíg Quebec európai eredetű társadalmában dominált a francia elem, addig az egységes Kanada létrehozását követően a teljes kanadai lakosságon belül a britek álltak az első helyen. Afrika déli részét tekintve viszont, amennyiben például sikerült volna megvalósítani bármelyik egységkonceptiót, a dél-afrikai társadalmon belül a búrok jelentős létszámbeli fölényével kellett a brit gyarmatpolitika vezetőinek számolni.

Mindez a két akut konfliktusforrás ráadásul egy a birodalmi stratégia, az egész brit világrendszer szempontjából kulcsfontosságú pont közvetlen szomszédságában található. A második Gibraltárként is számon tartott Jóreménység foka (Simon's Bay) fontosságának megfelelően biztonságos környezetet igényelt. Az a tény, hogy az említett két probléma folyamatosan fenyegette és veszélyeztette a brit érdekek világszintű érvényesítéséhez szükséges régiót, a brit gyarmatpolitikát viszsztatérően lépések megtételére kényszerítette. Ebből kifolyólag bármilyen afrikai-brit, afrikai-búr, brit-búr konfliktus – függetlenül attól, hogy az adott összeütközés helyszíne a Nagy-Britannia által ellenőrzött terület határain belül vagy kívül történt – aggodalommal töltötte el a Colonial Office vezetőit.

Úgy gondolom, ellentétben a térséggel foglalkozó korábbi kutatásokkal,⁸ amelyek hajlamosak voltak egy-egy tényezőt kiemelni és annak fontosságát hangsúlyozni, a brit gyarmatpolitika tendenciái mögött az említett három elem együttes jelenléte állt, és egyébként valóban jelentős kérdések, mint például a gyémántlelőhelyek szerepe is, abban a háromszögben nyerne valódi értelmezést, amelynek csúcsait az afrikai fölény, az európai eredetű lakosság heterogenitása és a Jóreménység fokának fontossága adják.⁹ Véleményem szerint a felsorolt három tényező folyamatos és együttes jelenléte a vizsgált korszakban különböző tendenciákat, köztük számos fóbát eredményezett, amelyekre már Froude is felhívta a figyelmet.

8 Ronald Robinson, John Gallagher és Alice Denny a geopolitikai helyzet, Etherington és Cope pedig a gyémántlelőhelyek felfedezésének és a munkaerő-vándorlás fontosságát hangsúlyozza.

9 Az elemzett források és a megismert adatok alapján úgy vélem, hogy a gyémántláz-krízis során is a brit gyarmatpolitika elsődleges érdeke ahhoz fűződött, hogy a folyamatokat saját ellenőrzése alatt tudhassa, hogy az említett konfliktusforrások közül egyik se kulminálódjon, nem pedig a gyémántlelőhelyek közvetlen birtoklása.

Lokális töréspontok

Óslakosfóbia

Fokföld megosztottsága csak az egyike volt azoknak a lokális konfliktusoknak, amelyek feloldása komoly kihívás elé állította a Gyarmatügyi Minisztériumot. Két helyi problémaforrás folyamatos fóbiaként volt jelen a térséggel kapcsolatos brit gyarmatpolitikában: az óslakos- és a búrfóbia.

Earl Grey esetében az afrikaiak és a telepések közötti viszony humanitárius megközelítéssel találkozunk. A liberális gyarmatügyi miniszter a probléma megoldását semmiképp sem az európai betelepítés növelésében látta, sőt meggyőződése szerint végzetes kimenetelű volna, ha az óslakosokat a telepésekre bízna az anyaország kormánya, mivel az előbbi csoport tagjai zsarnoki módon viselkednének a kiszolgáltatott helyzetben lévő afrikaiakkal. Earl Grey véleménye szerint ennek a problémának az egyetlen lehetséges megoldása az lehet, ha a gyarmatok kiszélesített önkormányzati jogainak rovására is növelik a Korona hatalmát,¹⁰ és Nagy-Britannia eleget tesz kötelességének, és civilizálja az óslakosok tömegeit. Ehhez a legmegfelelőbb eszközt Earl Grey nem a már meglévő gyarmatok területének növelésében és újabb gyarmatok megszervezésében látta, hanem egyfajta protektorátusi rendszerben, illetve – mint az Ngami-tó kapcsán kialakított tervében szerepel – óslakos konföderációk létrehozásában.¹¹ A livingstone-i elveknek megfelelően a gyarmatügyi miniszter hitt a kereszténység és a kereskedelem civilizáló hatásában, abban, hogy ez a két tényező az anyaország kormányának ellenőrzésével és a misszionáriusok áldozatos munkájával párosulva fölemelheti az afrikai tömegeket, ezzel megoldva az óslakosok és a telepések közti akut konfliktust.¹²

Sir George Grey politikájában szintén kiemelt helyet foglalt el az európai-telepes viszony rendezése. Az 1850-es évek derekára viszont az óslakosfóbia látható jelei könnyen észrevehetőek a brit gyarmatpolitikában. Sir George Grey adminisztrációja alatt ezek az elemek főleg Brit Kafferföld és a saját egységkonceptiója kapcsán mutatkoztak meg erősen. Grey Brit Kafferfölddel és a dél-afrikai egység létrehozásával kapcsolatos politikájának egyik gyökere az afrikaiak létszámbeli fölényéből eredő félelem volt. A kormányzó megalapozottnak vélte azt a felfogást, hogy a különböző óslakoscsoportok egymással szövetségre lépve háborút indítanak és felszámolják az európai jelenlétet Afrika déli részén. Sir George Grey főként a fingo és a xhosa csoportok egyesülésétől tartott 1854 végén.¹³ Majd amikor Moshweshwe, a sotho király is gyanúsnak vélt lépéseket tett és közeledni látszott az említett népekhez, Grey komolyan elkezdte kongatni a vészharangot.¹⁴

Túl azon, hogy a kormányzó szinte biztosra vette a következő „kaffer háborút”, egy olyan összecsapást vizionált, amely végzetes lehet a britek, a búrok és az

10 Earl Grey, 1853. 17.

11 Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 92.

12 Uo. 94.

13 Sir George Grey to Sir George Grey, 30 Dec. 1854. HCPP 1854–1855. [1969] 36.

14 Uo. 39.

afrikaiak számára egyaránt. A felelőst Grey az elhibázott brit gyarmatpolitikában látja, amely olyan „*hitet ébresztett a bennszülöttekben, hogy Nagy-Britannia közvetve a végső kiirtásukra törekszik, és más nem, csupán az védheti meg őket, hogy idáig eljusson a helyzet, ha általános egységre lépnek maguk közt*”.¹⁵ Ebből eredően közeleg a „*bennszülötháború, a bennszülöttek általános felkelése*”.¹⁶ Grey véleménye szerint a közelgő apokaliptikus háborút, amely az európai telepes közösségek és a „*veszélyes barbárok*” között fog dúlni, el lehet kerülni. Ennek lett volna kiváló eszköze a brit gyarmatok és Oranje Szabad Állam föderális uniója, amely hatékony védelmet nyújtott volna a „*barbár népek*” ellen, és a „*törzseket*” is elindíthatta volna a civilizálódás útján.

Az afrikai kérdés megoldására való hivatkozást, az őslakosfóbia elemeit Carnarvon politikájában is megtalálhatjuk. Ez az állítás igaz a gyarmatügyi miniszter politikai kommunikációjára és politikai lépéseire, stratégiájára is. Az elsőt tekintve a legjobb példa Carnarvon 1877. április 23-án, a Lordok Házában megtartott beszéde, amelyben a Dél-afrikai Unió létrehozása, a South Africa Bill elfogadása mellett sorakoztatta föl érveit, amelyek között a legfajsúlyosabb az őslakos kérdés/fenyegetés volt. Carnarvon állítása szerint: „*A bennszülött törzsek, amelyek éljenek ezeknek a gyarmatoknak határain belül vagy kívül, a legnagyobb és legégetőbb problémát jelentik azok közül, amelyekkel Dél-Afrikában kell szembenéznünk*.”¹⁷ A gyarmatügyi miniszter, hogy alátámassza és jelezze a probléma súlyosságát, az afrikaiak telepesekkel szembeni nagy létszámbeli fölényét emelte ki,¹⁸ ami ráadásul folyamatos növekedést mutat: „*A bennszülöttek számukat tekintve egy nap során többet gyarapodnak, mint a fehérek egy év alatt*.”¹⁹

A helyzetet Carnarvon meglátása szerint tovább nehezíti, hogy az őslakosok közül egyre többen tesznek szert lőfegyverre. Sir George Greyhez hasonlóan Carnarvon negyedik earljének érvkészletében is helyet kapott a telepesek és őslakosok közötti háború víziója. A gyarmatügyi miniszter a korábbi kormányzó által elmondottakat szinte visszhangozva úgy vélte, hogy amennyiben a fennálló helyzetben a brit gyarmatpolitika nem változtat,²⁰ Afrika déli részén egy nagy és végzetes őslakosháború fog a közeljövőben kirobbanni: „*Ha van olyan csapás, amelyet minden másnál jobban szeretnék elkerülni, az egy a bennszülöttekkel megvívandó háború kirobbanása, amely nem csupán anyagiakban és emberéletben okozna nagy vesz-*

15 „...arose a belief amongst the native tribes, that Great Britain had determined to bring about, indirectly, their ultimate extermination, and that nothing but a general combination amongst themselves could prevent this result from being arrived at.” HCPP 1860. (216) 5.

16 „...a native war, a general uprising of the natives”. Uo. 6.

17 „...the Native tribes, who, within and without those Colonies, constitute the greatest and most pressing of South African problems.” Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII. col. 1647. Carnarvon in Lords, 23 Apr. 1877.

18 A Carnarvon politikáját kritikával illetők a Kanadával vagy Ausztráliával való összehasonlítást abból az okból tartották problematikusnak, hogy szemben az előző két terület őslakosaival, az Afrika déli részén élő afrikaiak száma nem mutat csökkenő tendenciát. Henry Barkly to Lord Carnarvon, 25 Jun. 1875. NA PRO 30/6/32, 197–198.

19 „...the Natives increased more in one day than the Whites did in a year.” Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII. col. 1648. Carnarvon in Lords, 23 Apr. 1877.

20 Jelen esetben a Transvaal és a pedik közti háború fokozódásától tartott Carnarvon.

teséget és a dél-afrikai határvidék civilizációját vetné vissza évekre, de beláthatatlan nagyságú kötelezettséget és nehézséget tenne eme ország vállára.”²¹ Azért, hogy elkerüljék ezt a háborút (rövid távú cél), Nagy-Britanniának közbe kell avatkoznia a Transvaal és a pedik közti konfliktusba. Erre a legjobb eszköz a dél-afrikai egység, amelyen belül az őslakos-politika és az olyan problémás pontok, mint a fegyverkereskedelem, központi ellenőrzés alá kerülnének. Így az unió szavatolná a békés jövőt Afrika déli részén (hosszú távú cél). Mindezek tükrében nem véletlen, hogy Carnarvon az őslakoskérdést a térséggel kapcsolatos legjelentősebb problémájának tartotta, „amely régóta egy olyan pont, amelyen évek múlva a dél-afrikai politika irányt fog változtatni”.²²

Búrfóbia

Az afrikai–telepes ellentét, az őslakosok esetleges szövetsége, konföderációja mellett volt egy másik, lokális töréspontból származó tendenciaszerűen megjelenő fóbia, amely számottevő módon befolyásolta a brit gyarmatpolitikát, és a vizsgált öszszes egységkoncepció foglalkozik vele. Ez a búrkérdés. Afrika déli részének holland nyelvű telepesei több szempontból is komoly kihívások elé állították a Gyarmatügyi Minisztériumot és a helyi brit gyarmati adminisztrációt. Az egyik fóbia, amelynek lényege a búr közösségek kontrollálatlansága, a nagy *trek*, a búrok 1835-ben kezdődő tömeges elvándorlása után vert gyökeret a brit gyarmatpolitikában. A búrok exodusa nem elsősorban azért jelentett gondot a briteknek, mert több mint tízezer fokföldi telepes döntött úgy, hogy a gyarmat határain túl szeretne élni. A problémát az okozta, hogy mindezt brit ellenőrzéstől mentesen akarták végrehajtani, hogy kikerüljenek az anyaország és a gyarmati hatóságok ernyője alól. Mindebből pedig az is következett, és ez egy sor kellemetlenség és bonyodalom rémképét vetítette elő Londonban és Fokvárosban egyaránt, hogy a búrok kivándorlása és új államaik létrehozása tovább rontja a már eddig is sok konfliktussal terhelt őslakos–telepes viszonyt, és olyan háborúk sorát indíthatja el, amelyek veszélyt jelentenek a brit érdekekre, a gyarmatokra.

Ezzel a fóbiával a vizsgált korszakban először az Earl Grey által vezetett gyarmatpolitika szembesült. A liberális gyarmatügyi miniszter esetében az említett jelenség leginkább az Ngami-tó kapcsán figyelhető meg a legjobban. Amikor a búrok megközelítették a tó régióját, a brit gyarmatpolitika a környékbeli afrikai népek szövetségével kívánta elzárni a mozgásteret az „emigránsok” további vándorlása elől. A főnökök meggyőzésében Grey elképzelésének megfelelően döntő fontosságú volt a búrokkal való riogatás, félelemkeltés: „Hangsúlyozni lehetne számukra [a törzsfőnökök számára], hogy abban az esetben, ha a mostani állapotokhoz

21 „...but if there is any calamity which I more deprecate than another it is the breaking out of a Native war, which would not only involve vast loss of life and property, and throw back for years to come the civilization of the South African frontier, but would impose liabilities and difficulties which it is hard to measure upon this country.” Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII. col. 1650. Carnarvon in Lords, 23 Apr. 1877.

22 „...great native question which has long been, and must be for many years to come, the hinge upon which South African policy must turn.” Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII. col. 1646. Carnarvon in Lords, 23 Apr. 1877.

hasonlóan nem egyesülnek, és az egymás közötti háborúságaik folytatódnak, akkor nincs kétség afelől, hogy a búrok gyorsan győzedelmeskednek felettük, és lehet, hogy kipusztulnak.”²³

A miniszter, a rá jellemző humanitárius gondolkodásmódból kiindulva, nem csupán a búrok ellenőrizhetetlenségének felszámolását, de az afrikaiak védelmét is várta ettől a lépéstől, mivel úgy gondolta, hogy a holland nyelvű telepesek akár ki is irthatják az őslakosokat: „A bennszülött törzsek meggyőzésében, hogy saját javukra, saját érdekükben van nagy szükség arra, hogy alárendeljék magukat az európaiak irányításának, az olyan ellenség, mint a búrok terrorja jelenti a fő indokot. Ez az indíték nagyon hatékony volna azoknak a bennszülött fajoknak a meggyőzésében, amelyeket még nem támadtak meg ezek a betolakodók, hogy elfogadják a tanácsot, amely útmutatás szerint kormányzatot hoznának létre, és birtokába kerülnének a búrokkal szembeni ellenálláshoz szükséges erőhöz, egyúttal pedig a civilizáció terjesztésének eszközeivé válnának Afrikának ezen részén.”²⁴ A búr–afrikai háborúk sohasem csak a köztársaságokat és az adott afrikai közösségeket érintették. Nagy-Britannia tartva a konfliktusok kiteljesedésétől minden összeütközésben valamilyen módon részt vett (lásd Oranje Szabad Állam és a baszútók közti összecsapást 1865-ben, vagy Burgers pedik ellen indított hadjáratát 1876-ban).

A másik folyamat, amely folyamatos fenyegetést jelentett a brit érdekekre, a holland nyelvű telepes közösségek összefogása volt. Mivel a 19. században, és így a vizsgált időszakban is, az etnikai arányokat tekintve Afrika déli részének európai eredetű lakosságán belül a britek csak a második helyen álltak, a domináns szerepet betöltő holland eredetű népesség politikai mozgásaira megkülönböztetett módon figyelt a Colonial Office. Nagy-Britanniának a térségben betöltött szerepe szempontjából nagy veszélyt jelentett volna, ha a különböző holland nyelvű csoportok (Fokföld, Natal és a búr köztársaságok) között bármilyen szövetség vagy egység létrejött volna. Hasonlóan az afrikaiak esetében jelentkező félelmekhez, itt is megjelent az az aggodalom, hogy egy esetleges búr konföderáció képes lenne kiszorítani Nagy-Britanniát a szubkontinens területéről. Ezek az aggodalmak nem voltak teljesen alaptalanok. Az egység gondolata többször megfogalmazódott a búr politikai elit köreiben is. Sir George Grey dél-afrikai kormányzóságának ideje alatt, még ha rövid időre is (és rendkívül törekeny módon), a Dél-afrikai Köztársaság és Oranje Szabad Állam elnöke egy ugyanazon személy volt, Marthinus Wessel Pretorius (1860–1863). A Pretorius ellen folyamatosan mozgolódó korábbi oranjei elnök, Jacobus Nicolaas Boshoff (1855–1859) a britek támogatását is maga mögött tudhatta. Nagy-Britanniának ugyanis elemi érdeke volt, hogy fenntartsa a búrok

23 „It might be pointed out to them that if they remain disunited, as they are represented now to be, and allow their wars with each other continue, there can be no doubt that they will all speedily be overcome by the Boers, and probably be exterminated...” Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 92.

24 „But the chief inducement of the native tribes to submit themselves to the guidance of Europeans to the extent necessary for their good is the terror of such enemies as the Boers. This motive would be very powerful in persuading native races who have not yet been attacked by these invaders to receive the advice under which they might create a government and a power capable of resisting the Boers, who might thus, in fact, be the means of planting civilization in this part of Africa.” Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 93.

politikai fragmentáltságát, és megakadályozzon minden, az említetthez hasonló egységtörekvést.

Búr részről a dél-afrikai egység legnagyobb propagálója a korszakban Thomas François Burgers transvaali elnök volt. Burgers önálló, dél-afrikai zászló alatt kívánta egyesíteni a búr köztársaságokat és a brit gyarmatokat Nagy-Britannia ellenőrzésétől függetlenül.²⁵ Carnarvon lehetősége szerint mindent megtett ennek megakadályozásáért. 1876 februárjában, amikor olyan hírek kaptak lábra, hogy Oranje Szabad Állam hajlandóságot mutat arra, hogy a csőd szélén álló és a pedikkel komoly konfliktusba keveredő Transvaal számára segítséget nyújtson, a gyarmatügyi miniszter a következő utasításokat adta a fokföldi kormányzónak, Sir Henry Barklynak (1870–1877). Barkly tudassa Brand oranjei elnökkel, amennyiben a Szabad Állam vezetése segít a Dél-afrikai Köztársaságnak, a gyémántmezők ügyében beígért 90 ezer fontos kárpótlásnak búcsút inthet a búr állam.²⁶

A búr egység rémképe pár évvel később, 1880–1881-ben, a transvaali felkelés (vagy más néven az első búr háború) kapcsán is felsejlett Carnarvon szeméi előtt. Az annexió és a háború kapcsán ugyanis megnőtt az oranjei és a fokföldi búrok, holland nyelvű telepések körében is a Dél-afrikai Köztársaság iránt érzett szimpátia. 1881 márciusában a következőképpen fogalmazott: *„Az egyetlen, amit tudok, hogy Dél-Afrika hollandus lakosságának háromnegyede, vagy talán inkább négyötöde keservesen utál bennünket, és ha egyszer megszűnnek rettegni hatalmunktól, akkor az nagy gond lesz.”*²⁷

Nagy-Britannia célja mindegyik ilyen esetben az volt, hogy a lehető leghatékonyabb ellenőrzés alatt tartsa a búr csoportokat, megakadályozzon minden szövetséget közöttük és fenntartsa ezeknek a közösségeknek a politikai széttagoltságát. Ennek érdekében kereste a szövetségeseket a búrok köréből is, ilyen volt például Brand oranjei elnök, akit a brit gyarmatpolitika közvetítőként szeretett volna használni. Továbbá – hasonlóan az őslakosokkal szembeni attitűdhez – a brit gyarmatpolitika törekedett arra, hogy a búrok bizonyos értelemben Nagy-Britanniát tekintsék anyaországuknak, hozzá forduljanak probléma esetén segítségért.²⁸ Ez a stratégia több ízben is sikeres volt. Elég, ha arra gondolunk, hogy Sir George Grey esetében az egység kezdeményezése a baszútókkal folytatott háború miatt bajba kerülő Oranje Szabad Állam, míg Carnarvon esetében, részben, a pedi törzssel szemben elbukott Transvaal oldaláról fogalmazódott meg. A sikeres elszigetelés érdekében azonban a briteknek nemcsak a lokális politikai tényezőkre kellett figyelniük, hanem más európai hatalmak a búrok és a térség iránt mutatott esetleges érdeklődésére is.

25 Engelbrecht, 1946. 81.

26 Carnarvon to H. Barkly, 22 Feb. 1876. NA PRO 30/6/32, 365.

27 *„...one thing only I know, and that is that three-fourths or probably four-fifths of the Dutch population in South Africa bitterly dislike us, and that if once they cease to dread our power there may be great trouble.”* Carnarvont idézi Hardinge, 1925. vol. III. 61.

28 Engelbrecht, 1946. 140.

Más hatalmak megjelenése a térségben

Az említett két tényező mellett más főbiák is tendenciaként befolyásolták Nagy-Britannia gyarmatpolitikáját Afrika déli részén. Ebbe a körbe tartozott a Colonial Office abbeli aggodalma, hogy egy másik hatalom (vagy hatalmak) megjelenése a szubkontinensen sértheti az anyaország érdekeit. Leszoríthatja Nagy-Britanniát a térség politikai erőviszonyait tekintve betöltött abszolút első helyéről, sőt akár hosszú távon ki is szoríthatja Afrikának ebből a szegletéből a briteket. A vizsgált negyvenéves periódus során ez a félelem, problémaforrás három módon, három kérdés vonatkozásában ütközött ki: 1. a gyarmatosítók által még nem ellenőrzött területek kapcsán, 2. valamelyik búr közösséget, köztársaságot támogatva, 3. afrikai közösség(ek), törzs(ek) mögött állva.

A más gyarmatosító hatalmak térségben történő megjelenésétől való félelem különösen az 1870-es években erősödött fel. Ez több okból sem annyira meglepő. Egyfelől ekkor vette kezdetét az úgynevezett *scramble*, a gyarmatosító hatalmak versenyfutása a még ellenőrzés nélküli területekért, a térkép fehér foltjaiért. Másfelől a Jóreménység fokának biztosítása, az aggodalom, hogy a világrendszer törekenyebb, mint amilyennek tűnik, jelen volt a brit gyarmatpolitikai gondolkodásban (lásd például Carnarvont). Ez a megközelítés több ízben ellentétbe került az anyaország politikai elitjében szintén nagy népszerűségnek örvendő másik felfogással, mely szerint Nagy-Britanniának nincs szüksége arra, hogy további területeket vonjon ellenőrzése alá.²⁹

Nagyon jó példát kínál az alábbiakban vázolt jelenségnek az illusztrálására a Delagoa-öböl birtoklása kapcsán kialakult vita. Délkelet-Afrika partvidékének egyik kulcsfontosságú öble 1870-ben került – még a Colonial Office-on belül is – disputák közé. Az állandó gyarmatügyi titkár, Sir Frederic Rogers (1859–1871) ugyanis úgy vélte, hogy a kormány jó döntést hozott akkor, amikor az öböl birtoklása fölötti vita eldöntését a francia elnökre bízta. Utódja, Herbert viszont nem értett Rogers nézeteivel egyet, és sikerült meggyőznie a minisztert, Kimberleyt is. A gyarmatügyi miniszter, aki korábban támogatta az eredeti brit álláspontot, 1871 augusztusában Herbert nyomására utasította a Foreign Office-t, hogy tegyen meg mindent, hogy a francia elnök a britek számára ítélje meg a Delagoa-öblöt.³⁰ A döntés négy évvel később született meg, és nem a briteknek kedvezett. 1875. június 13-án, MacMahon elnök a portugáloknak ítélte oda a területet. Az ekkor már gyarmatügyi miniszter Carnarvont roppant mód dühítette, hogy liberális elődei ilyen könnyedén lemondtak az öbölről: *„Ez a nagy öböl (...) képezte a Portugáliával folytatott disputánk tárgyát, az ügy döntőbíró elé küldetett, és csakúgy, mint máskor általában, ha Anglia így cselekszik, számunkra kedvezőtlen döntés született. (...) Saj-*

29 Nagy-Britannia nem mindig és nem mindenhol vette fenyegetésnek, ha egy másik hatalom megjelent gyarmatai szomszédságában. Earl Granville liberális gyarmatügyi miniszter (1868–1870) támogatta a gondolatot, hogy a németek megvethessék a lábukat a Fidzsi-szigeteken vagy a Maláj-félszigeten. Goodfellow, 1966. 40–41.

30 Uo. 41.

*nos (...) a lehetőség elszállt, és a politikában ilyen alkalmak ritkán adódnak.*³¹ Carnarvon a probléma megoldására, a veszély elhárítására a tőle telhető legtöbbet megtette. A lisszaboni brit követen keresztül sikerült ígéretet kicsikarnia a portugál kormánytól arra vonatkozóan, hogy abban az esetben, ha Portugália a jövőben meg kíván válni a területtől, akkor Nagy-Britanniának elővásárlási joga van.³²

Carnarvon számára a Delagoa-öböl ügye nem csupán és nem elsődlegesen a portugál délkelet-afrikai gyarmati terjeszkedés miatt volt problematikus. A brit gyarmatügyi miniszter a búrok és ebben az esetben kimondottan Transvaal terveitől tartott. A búrok több évtizede dédelgetett álmai között előkelő helyen szerepelt az a gondolat, hogy a britektől független tengeri kijáráshoz jussanak, amelynek segítségével kitörhettek volna abból a külpolitikai elszigeteltségből, amelyet Nagy-Britannia alakított ki körülöttük. Nagy-Britannia attól tartott, hogy egy olyan új idegen hatalom tör előre Afrika déli részén, amely támogatja a búr közösségeket. E fóbias kicsúcsosodása figyelhető meg a Delagoa-öböl kapcsán.

Az említett félelem a vizsgált periódusban két alkalommal, két kérdés vonatkozásában jelentkezett határozottan. Az első az 1860-as években, amikor a Delagoa-öböl hovatartozása még korántsem tűnt eldöntött kérdésnek. A külpolitikai téren ambiciózusnak mondható Marthinus Wessel Pretorius transvaali elnök minden rendelkezésére álló eszközt megragadott azért, hogy országát a brit ellenőrzésen kívül eső kikötőhöz juttassa. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a brit gyarmatpolitika irányítói közül nem mindenki fogadta elítélő módon Pretorius törekvését. Buckingham és Chandos hercege, aki Carnarvont követve, 1867–1868 között vezette a Gyarmatügyi Minisztériumot, a következőképpen reagált a búrok önálló kikötővel kapcsolatos törekvéseire: *„Miért ne? De hiszen ez tiszta játszma.*”³³ Pretorius, hogy támogatást szerezzen tervéhez, a britek ellenében a porosz orientációt választotta. A transvaali elnök 1868-ban, hogy megnyerje ügyének a poroszokat, levelet küldött I. Vilmos porosz királynak és a *Geographische Mittheilungen* folyóiratnak, amelyekben kifejtette: *„Kilátásaink vannak arra, hogy megszerezzünk egy öblöt (...), és ezt követően reménykedem benne, hogy láthatom ott a baráti német zászló kibontását.*”³⁴

A másik kérdés, amelynek kapcsán a transvaali német közeledés felmerült, szintén a Delagoa-öbölhöz köthető. Burgers elnök egyik fő célja (maradva a hagyományos transvaali külpolitika sodrában) a britektől független tengeri kikötő megszerzése volt. Annak ellenére, hogy a terület a portugálok kezére került, Burgers nem mondott le teljesen a Delagoa-öbölről. Tervében egy vasútvonal szerepelt, amely Pretoriát kötötte volna össze a kikötővel. Az elnök mindenféleképpen szeret-

31 *„This great harbour (...) was in dispute between ourselves and Portugal; it was referred to arbitration, and, as generally happens when England submits to arbitration, the decision was adverse to our claims. (...) Unfortunately (...) the opportunity was lost, and such opportunities in politics do not often recur.”* Hardinge, 1925. vol. II. 179.

32 Goodfellow, 1966. 79.

33 *„Why not? This is but fair play.”* Buckingham herceget idézi uo. 26.

34 *„We have prospect of obtaining a harbour, and (...) thus I hope later on to see the friendly German flag unfurl itself there.”* Pretoriust idézi De Kiewiet, 1929. 260.

te volna a briteket távol tartani és lehetőleg más európai befektetőket keresni a megvalósításhoz. Így az elnök 1875 késő tavaszán tett európai körútján többek között ezért is kereste fel Hollandiát, Belgiumot és Németországot.³⁵

Buckingham és Chandos hercegeivel ellentétben, Carnarvon számára a búrok tervei nem tartoztak a fair play kategóriájába. A gyarmatügyi miniszter Pretorius és Burgers elképzeléseit a brit érdekekre leselkedő komoly veszélyként kezelte. Rádásul, ha a búrok saját kikötőhöz jutottak volna, vagy a vasútvonalat például német tőkéből építhették volna meg, az a carnarvoni egységkoncepció sorsát is megpecsételte volna. Továbbá Carnarvon igen nyugtalanító leveleket kapott Froude-tól is, aki 1875 tavaszán arról tudósította a minisztert, hogy Transvaal és Németország közelednek egymáshoz. Ennek olyan szimbolikus elemei is voltak, mint hogy a Dél-afrikai Köztársaság kapott Berlintől ajándékba egy ágyút, amelyet a poroszok 1870-ben a franciáktól zsákmányoltak.³⁶

Carnarvon a diplomáciai csatornákat kihasználva 1875 júniusában Odo Russell berlini brit nagyköveten keresztül megnyugtató információkhoz jutott. Russell biztosította Carnarvont, hogy a németeknek nem áll szándékukban Afrika déli részén bármilyen konfliktusba bonyolódni, a német kormány nem fogadná el Transvaalt, *„még akkor sem, ha ajándékba kapná (...), nem hagyja magát terhelni azzal, hogy bármilyen távoli ország fölött protektorátust vállaljon, vagy azzal, hogy gyarmatokat tart, addig, amíg Bismarck herceg él, vagy hivatalban van”*.³⁷ Carnarvon ezen berlini és a korábban említett lisszaboni követi jelentések nyomán érezte biztosított-nak, hogy a dél-afrikai egység létrehozásának esetleges megakadályozói kívülről, a németek vagy a portugálok részéről nem fognak segítségben részesülni. Rádásul Froude-on keresztül tudatta Burgers elnökkel is, hogy tud arról: a transvaaliak a németekhez fordultak segítségért, sikertelenül. A cél nem volt más, mint hogy a britek fenntartsák a Dél-afrikai Köztársaság elszigeteltségét. Carnarvon németfóbiája az 1880-as években is megmaradt, sőt a német gyarmatosítás megindulásával fokozódott. A gyarmatügyi miniszter dél-afrikai útinaplójában is megjegyezte, hogy Bismarck – akit egyébiránt „okos embernek” tartott – és Németország veszélyt jelent Afrika déli részén a belső területek feletti brit ellenőrzésre.³⁸

Ha a búrok esetében a németek térségbeli térnyerésétől való félelemről beszélhetünk, úgy az afrikai közösségek esetében is meg lehet nevezni egy hatalmat, amelynek esetleges feltűnése a szubkontinensen több alkalommal aggodalommal töltötte el a Colonial Office vezetőit. Talán elsőre furcsának tűnhet, de ez a hatalom Oroszország volt. Az oroszok Afrika déli részén történő megjelenésétől a brit gyarmatpolitika a krími háború (1853–1856) idején tartott a leginkább. Ennek elsődleges oka az lehetett, hogy a háború egybeesett a xhosák és a telepések, Fok-

35 De Kiewiet, 1937. 97–98.

36 Ez az ajándék ahhoz kapcsolódott, hogy a transvaali kormány német segítséget kért ahhoz, hogy saját tűzérésgét megszervezze. Hardinge, 1925. vol. II. 180–181.

37 *„...even as a gift (...) the German Govt. wd. not allow itself to be burdened with the protectorate of any distant Country or with the possession of Colonies so long as Prince Bismarck lived or was in office.”* Odo Russellt idézi Goodfellow, 1966. 79.

38 Notes on Travels, South Africa & Australia, 1887–8. Carnarvon Papers, BL Add. 60809, 11–12.

föld közti konfliktus kiélesedésével. Érdekesnek tűnhet, de a brit gyarmatpolitika komolyan tartott attól, hogy az oroszok támogathatják a háttérből a britek által rettegett, alakulófélben lévő őslakos konföderációt. Ezenfelül azzal az eshetőséggel is számoltak a Colonial Office falain belül, hogy a közelgő, őslakosok és a gyarmatosítók közt kirobbanó háború esetén Oroszország az afrikaiak oldalán avatkozik majd be.³⁹

A britek figyelmeztették az őslakosokat, a krími háború nem befolyásolja dél-afrikai politikájukat. J. Reeve százados (73. ezred) Nate és Lama (Kama unokaöccsei) xhosa vezetőikkel folytatott tárgyalása során alaposan beszámolt a britek krími háborúban aratott győzelméről: *„Úgy tűnik, hogy nagy érdeklődés övezte az Oroszországgal vívott háborút. Nagy figyelmet fordítottam arra, hogy a történeteket elmagyarázzam, eléjük tártam, hogy bár Anglia sok embert veszített, az oroszok sokkal többet, és a csatáinkat győzelemmel vívtuk meg. Azt is kifejtettem nekik, hogy egy olyan nagy főnök, mint a Királynőnk számára még ilyen sok katona elvesztése is kevés következménnyel bír, mivel még többen állnak rendelkezésére, akik szívesen átveszik az elesettek helyét. Úgy gondoltam, hogy a legjobb, ha ezzel kapcsolatban a teljes igazságot elmondom, mivel tudom, hogy a »harcis gyógyítók« ördögi szándéktól vezérelve hamis információkat terjesztenek a háborúról.”*⁴⁰ Az idézett sorokból az is látszik, hogy a britek szerint a „harcis gyógyítók”, akik alatt a jószágmészárlásért felelős és az afrikaiakat a telepések ellen hangoló varázslókat értette Reeve százados, azzal a hívó szóval buzdították az őslakosokat a britek ellen, hogy az anyaország nagy veszteségeket szenved el az oroszoktól, és most adódik alkalom az európaiak kiűzésére.

Carnarvon második gyarmatügyi minisztersége alatt az oroszkérdés újra előkerült az Afrika déli részével kapcsolatos gyarmatpolitikában. Az 1850-es években a krími háború, 1877–1878-ban pedig az orosz–török háború apropóján került újra előtérbe az orosz veszély. 1877 júniusában például a dél-afrikai főkormányzó, Sir Bartle Frere (1877–1881) informálta Carnarvont egy esetről, amely a kormányzó emlékezete szerint két évvel korábban történt, amikor Sándor cárevics, a későbbi III. Sándor cár Fokföldön járt. Sándor, krími háborús orosz katonatisztekkel együtt, meglepődött azon, hogy egy ilyen kulcsfontosságú terület, mint a Jóréménység foka milyen gyengén védett. A trónörökös azt is megjegyezte, hogy könnyű volna *„elrabolni Sir Henry Barklyt és Mr. Moltenót, vagy a vendéglátó családjait, és követelni egy vagy két milliót készpénzben, majd felégetni az összes szent,*

39 Price, 2008. 288–289.

40 *„Much interest seems to be felt about the war with Russia. I took care to explain this matter to them, showing them that although the English had lost many men, the Russians had lost vastly more, and that in all our engagements we were victorious. I also explained to them, that to so great chief as our Queen, the loss of even a large number of her soldiers was of little consequence, as there were always many more who would gladly take their places. I considered it best to speak fully and with truth upon this subject, as I know that the 'war doctors' spread false reports about the war with an evil purpose.”* J. Reeve to Colonel Maclean, 7 Mar. 1856, Sir George Grey to Henry Labouchere, 22 Mar. 1856. HCPP 1857. Session 1 [2202], 17.

amelyet saját hajóik már nem tudnak felvenni.”⁴¹ Carnarvont két következtetés rémisztette meg, amelyeket Frere leveléből vont le. Az egyik, hogy a világrendszer védelme szempontjából meghatározó Jőreménység foka sebezhető, a másik pedig, hogy erről Nagy-Britannia riválisai is tudnak. Ezért kérte Disraelit, hogy szenteljenek nagyobb figyelmet ennek a kérdésnek és fejlesszék minél hamarabb Afrika legdélebbi pontjának védelmi adottságait.⁴²

Véleményem szerint jogosan merülhet fel a kérdés: a Colonial Office illetékesei, mint például Carnarvon, nem csupán az anyaország politikai elitjében igen elterjedt russzofób érzületre akartak rájátszani, hogy ezt kihasználva nyerjenek támogatást saját egységkoncepciójuk megvalósításához? A vizsgált források alapján ez a feltevés nem támasztható alá. Carnarvon számára a brit világbirodalom sebezhetősége az egyik legégetőbb kérdés volt. A gyarmatügyi miniszter valószínűnek tartotta, hogy ha Oroszország támadást intézne a britek ellen, a gyarmatoknak az orosz invázió lehetőségével kell szembenéznük – bár valójában az oroszok és a franciák sem készültek támadást intézni az Afrika déli részén található brit területek ellen. Carnarvon negyedik earlje szerint egy ilyen, akár az oroszokkal, akár a franciákkal megvívott háború Nagy-Britannia számára gyarmatok elvesztését eredményezné, ami dominóként egy olyan folyamatot indítana el, amelynek végén az anyaország elvesztené nagyhatalmi státuszát, sőt további külső és belső veszélyeknek volna kitéve.⁴³

Tervezés és kivitelezés

A tanulmány elején említett három tényező – 1. az afrikaiak létszámbeli fölénye a telepésekkel szemben; 2. az európai eredetű lakosság széttagoltsága; 3. a Jőreménység fokának stratégiai fontossága – állandó jelenléte Afrika déli részén reagálásra, válaszok kialakítására kényszerítette a brit gyarmatpolitika irányítóit. Véleményem szerint a vizsgált időszak esetében nem támasztható alá az a feltevés, miszerint a Colonial Office kizárólag „futott az események után”. Pontosabban ellenkezőleg történt, bár a Gyarmatügyi Minisztérium és a *men on the spot* képviselői szinte folyamatos lépéskényszerben voltak. A gyarmatpolitikában mindvégig jelentkezett az az igény és megközelítés, hogy az állandósult kihívásokat a Colonial Office nagy ívű koncepciók segítségével oldja meg.

Ezeknek a terveknek több közös vonása könnyen felfedezhető. Az egyik első közös jellemzője, hogy a Colonial Office vagy a gyarmati adminisztráció berkein belül megszületett elgondolások mindegyike a térség problémáira – az aktuális

41 „...carry off Sir Henry Barkly & Mr. Molteno, or their hospitable families, besides requisitioning a million or two in cash, & burning all the coals they did not want for their own ships.” Sir Bertie Frere to Lord Carnarvon, 11 Jun. 1877. NA PRO 30/6/33, 167.

42 Goodfellow, 1966. 137–138.

43 Clarke, 1897. 167–168.; Ronald Hyam álláspontja szerint ez a fajta attitűd, félelem attól, hogy egy összeütközés hatalmi státuszukat veszélyezteti, a korszak európai vezetőinek jellemzője volt. Hyam, 2010. 129.

és az akut gondokra egyszerre – rövid és hosszú távon is megoldást kívánt kínálni. Earl Grey, Sir George Grey és Carnarvon tervei ugyanúgy ígérték az őslakoskérdés békés stabilizálását, mint a búrok okozta konfliktusforrás kioltását, valamint a Jóménység fokának védelmét is. A második közös pont, hogy a terveket előkészítő gyarmatpolitikusok a felsorolt problémahármas megoldásaként mindannyian a dél-afrikai egység koncepcióját nevezték meg (találhatunk ugyan különbségeket abban, hogy például Earl Grey és Carnarvon milyen területek egyesítésében gondolkozott). A koncepcióknak harmadik hasonló jellegzetessége a költséghatékonyságra való törekvés. Amíg például Carnarvon esetében ez csak a politikai kommunikáció szintjén mutatkozott meg, Earl Grey vagy Sir George Grey vonatkozásában viszont az elgondolások magvát képezte ez az elem. A tervek kidolgozói minden esetben fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy koncepciójuk alkalmazásának esetén az anyaország a gyarmati kiadások tekintetében a vállára nehezedő terhek enyhülését várhatja.⁴⁴

A gyarmati költségek – főleg az ebben a legnagyobb tételt képző katonai kiadások – csökkenését ígérte Earl Grey az Ngami-tó körüli afrikai népek egyesítésének kapcsán. A gyarmatügyi miniszter fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a terv kivitelezése „kevés, vagy egyáltalában nem is járna kiadással”.⁴⁵ Sir George Grey pedig azt emelte ki az afrikai civilizálását és az európai telepítést megcélzó tervében, hogy az európai telepesek létszámának növelésével a gyarmatokon csökkenhetne az anyaország katonai jelenléte, ami Nagy-Britannia kiadásainak számotvető redukálódását eredményezné: „Vállalni fogom a felelősséget ennek az országnak jövőbeli békéjéért és fejlődéséért, valamint a brit kincstárát hosszú ideje terhelő nagy költségek gyors és folyamatos csökkenéséért.”⁴⁶ Carnarvon pedig a parlamentben az egységterv mellett úgy érvelt, hogy abban az esetben, ha az anyaország nem lép semmit, a küszöbönálló, a transvaali–pedi konfliktusból kialakuló őslakos–telepes háború nagy terheket fog Nagy-Britanniára róni.⁴⁷

Sajátos hasonlóság, hogy az őslakosokkal kapcsolatos problémák hosszú távú megoldásának, a kitűzött cél megvalósításának, az afrikaiak civilizálásának egyik kulcsfontosságú eszköze – Earl Grey, Sir George Grey és Carnarvon elgondolásai szerint – a munka volt. A munka „csupán” a civilizálás eszköze volt, amelynek segítségével átalakul a helyi társadalom, s így a civilizáló folyamat kezdőpontján a gyarmatosítók szempontjából a barbár, babonáktól vezetett, kuruzslók által kihasznált afrikaiakból a munka, a keresztény hit terjesztése, az adók fizetése, az európaiak-

44 A költséghatékonyság folytonos hangsúlyozásának háttérében álló okokat az anyaország politikai elitjének és közéletének gyarmatokkal kapcsolatos felfogásában találhatjuk meg. Az „egy katonát és egy shillinget sem” gondolat rendkívül népszerű volt az anyaország véleményformálói között. De Kiewiet, 1937. 12.

45 Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 93.

46 „I will hold myself responsible for the future peace and prosperity of this country, and for the rapid and continuous reduction of the heavy cost which it has for so long a time entailed upon the British treasury.” Sir George Grey to Sir George Grey, 7 Mar. 1855. HCPP 1854–55. [1969] 54–55.

47 Hansard, 3rd Ser., CCXXXIII, col. 1650. Carnarvon in Lords, 23 Apr. 1877.

kal folytatott kereskedelem hatására a telepésekkel és az anyaországgal egyaránt együttműködő munkásréteg lesz.⁴⁸

A gyarmatpolitikuskok a munka alatt a telepések számára, vagy legalábbis az európaiak ellenőrzése alatt végzett tevékenységet értették. Earl Grey az Ngami-tó körül élő közösségeket első körben a földművelésre szerette volna rávenni, távlati terveiben pedig már az szerepelt, hogy az őslakosok az építkezéseken dolgoznak, sőt a feldolgozóiparban is: „*Idővel a bennszülöttek birtokában lennének azoknak az eszközöknek, amelyekkel részt tudnak majd venni utak építésében, iskolák, kórházak és patikák létrehozásában. (...) Szem előtt kell tartani az ipar új területeinek, mint a gyapottermesztésnek a propagálását.*”⁴⁹ Sir George Grey nevéhez egy igen modern közmunkaprogram kötődik, amely a munkavégzés jellegének megfelelően osztályozta az őslakos munkásokat (a bérezés és az élelemellátás is ez alapján történt).⁵⁰ Komoly eredményeket is fel tudtak mutatni, hiszen több száz afrikai munkás foglalkoztatásával készültek el különböző infrastrukturális beruházások (utak, csatornák).⁵¹ Carnarvon második miniszterségének idejére az őslakosok tradicionális rendszereinek felszámolása igen előrehaladt, amiben jelentős szerep jutott a gyémántmezők feltárásának és a xhosákat tekintve Sir George Grey politikájának. Ekkor az őslakosok tömegei – közösségeiket elhagyva és nagy távolságokat megtéve – már nemcsak útépitéseken, hanem a bányászatban is dolgoztak.⁵²

Magától értetődően torz lenne egy olyan kép, amely azt sugallja, hogy mindegyik terv mindegyik elemében és kivitelezésében teljesen megegyezett. Főleg a koncepciók megvalósításában fedezhetők fel jelentősebb különbségek. Nagyon jól illusztrálja ezt az őslakoskérdés gyakorlati kezelésének összehasonlítása. Earl Grey meggyőződése szerint a telepéseket jobb távol tartani az afrikaiak tömegeitől, mivel az őslakosok ki vannak szolgáltatva az európaiak túlkapasainak, sőt még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a búrok kiirthatják a belső területek csoportjait. Szerinte a legjobb megoldás, ha a civilizálást az anyaország misszionáriusokon keresztül tenné meg. Az őslakosok a misszionáriusok segítségével, a keresz-

48 Erre a jelenségre a brit sajtó is felfigyelt. A *Tait's Edinburgh Magazine* publicistája összevetve a különböző gyarmatokat hangsúlyozta, hogy Fokföld és Natal „angolosabb vagy skótosabb” lehet a jövőben más gyarmatoknál (kivéve az észak-amerikai brit gyarmatokat és Új-Zélandot), egy kivétellel, hogy Afrika déli részén a munkásság zömét afrikaiak fogják adni. *The Golden Colony. Tait's Edinburgh Magazine*, Aug. 1859. 481.

49 „*In the course of time the natives would have the means of contributing towards making of roads, the establishment of schools, hospitals and dispensaries (...) The promotion of new branches of industry, such as the cultivation of cotton, should also be kept in view.*” Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 94.

50 Sir George Grey to Lord John Russell, 19 Sep. 1855. HCPP 1856. [2096] 9.

51 Sir George Grey to Sir William Molesworth, 16 Jan. 1856. HCPP 1856. [2096] 34–37.; Sir George Grey to Henry Labouchere, 3 Apr. 1856. HCPP 1857. Session 1 [2202] 17–19.; Sir George Grey to Sir George Grey, 22 Feb. 1856. HCPP 1857. Session 1 [2202] 5–7.

52 Ennek a folyamatnak is voltak a telepésekre és Nagy-Britanniára nézve negatív hatásai. Az őslakosok ugyanis a Nyugat-Griquauföldön megszerzett bérükön fegyvereket vásároltak, amiben a gyarmatosítók nagy veszélyt láttak. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy 20 évvel korábban Earl Grey még szorgalmazta, hogy az őslakosok minél több fegyverhez jussanak, hogy képesek legyenek felvenni a harcot a búrokkal szemben. Earl Grey to Sir H. G. Smith, 12 Nov. 1850. HCPP [1360] 93.

ténység, a munka és az európaiakkal folytatott kereskedelem útján válnának civilizálttá. Sir Harry Smith kormányzó (1847–1852, Earl Grey adminisztrációja alatt) a filantróp Earl Grey misszionáriusokon és a rábeszélésen alapuló rendszerével szemben teljesen más eszközökhöz nyúlt. Az afrikaiakkal folytatott kommunikációjának egyik eleme a félelemkeltés volt. Nagyon jó példa erre, amikor Smith az 1846–1847-es háborút lezáró békekötés alkalmával egy szekér felrobbantásával ijesztgette a főnököket.⁵³

Sir George Grey viszont más módszert választott. A kormányzó tudta, hogyan kell egy nyelvet beszélni az őslakosokkal. Ez részben azt jelentette, hogy személyes kapcsolatot tartott fent a főnökökkel, közéjük ment, találkozott velük. Ráadásul Grey megtanulta a xhosák nyelvét, ami által jócskán közelebb került az őslakosokhoz, mint Smith vagy más elődei, és így gyakran sikeresen tudta manipulálni a főnököket.⁵⁴ Sőt Sir George Grey nemritkán maga is az őslakosokat oktató és nevelő pedagógus szerepébe helyezkedett. 1855 szeptemberében például Sandilli, a gaikák egyik főnöke felkereste Sir George Greyt azért, hogy a kormányzótól pénzt, takarókat és gombokat kérjen, mivel a négy feleségének „új kabátjai lettek, de nincsenek gombjaik hozzá”. A kormányzó válasza az volt, hogy ő nagyon szívesen olyan pozícióba helyezi Sandillit, ahol „stabil és állandó fizetése lesz, így meg tudja majd venni mindazt, amit szeretne anélkül, hogy a kormányzó aktuális kedvétől

53 „Ezt követően Sir Harry újra megszólította őket [a törzsfőnököket], és elmondta nekik, hogy mi történne akkor, ha nem maradnak hűségesek. »Nézzék azt a szekeret«, mondta, és az egyik távoli szekérre mutatott, amelyet robbantásra készítettek elő, »és figyeljék, ahogyan azt mondom: Tűz!« A szekérből fény tört elő, és az egész ezer darabban az égbe repült. »Ézt fogom cselekedni magukkal«, folytatta, »ha nem viselkednek megfelelően«. Kezébe vett egy darab papírt, »Látják ezt?«, mondta, majd összetépte a lapot és a darabokat eldobta. »Itt szállnak az egyezmények!«, magyarázta. »Hallják? Nincs több egyezmény.«” („Sir Harry then addressed them again, telling them what would happen if they were not faithful. 'Look at that waggon,' said he, pointing to one at a distance which had been prepared for an explosion, 'and hear me give the word Fire!' The train was lit, and the waggon was sent skyward in a thousand pieces. 'That is what I will do to you,' he continued, 'if you do not behave yourselves.' Taking a sheet of paper in his hand, 'Do you see this?' said he. Tearing it and throwing the pieces to the wind, 'There go the the treaties!' he exclaimed. 'Do you hear? No more treaties.'”) Smith, 1902. 231.

54 Szemléletes példa erre az a találkozó, amely Sir George Grey és a gaikák vezetői, Sandilli, Anta és Macomo között 1855 elején zajlott le. A beszámoló szerint a tárgyalás nem ment egyszerűen, sőt a főnökök igen bizalmatlanok és zavartak voltak. Amikor Grey erre ráérezett, stratégiát váltott: „A válasz láthatóan nagyon nyugtalanította őket, és a zavartság léggömbre telepedett mindegyik törzsfőre. Ezért a beszélgetés irányát gyorsan a marhák és lovak közt mostanában terjedő betegség felé tereltem, és pár percen belül azzal, hogy számukra elfogadható gondolatok felé tereltem őket, vidám és boldog társalgás támadt. Ábrázatuk pedig komorról örömtelivé és derűssé változott. Néhány tulkot, dohányt és takarót ígértem nekik, és négy nyeret is, mindegyik főnöknek egyet. Sandilli kérte, hadd kaphasson egy ekét, úgy találja ugyanis, hogy biztos használni fogja, ígértem egyet neki, majd hamarosan a gyűlés a legnagyobb jókedvvel ért véget. Ezt követően láttam elmenni a főnököket, akik boldognak és elégedettnek tűntek.” („This answer evidently discomposed them much, and air of embarrassment spread over all the chiefs. I therefore rapidly turned the conversation to the subject of a disease now spreading amongst cattle and horses, and in a few minutes, by leading them to thoughts agreeable to them, a cheerful and merry conversation sprung up; their countenances changed from gloom to mirth and animation. Some brillocks, tobacco and blankets were promised to them, as also four saddles, one to each of their principal chiefs. Sandilli begged to have a plough given to him, and finding he would really use it, I promised him one, and the assembly soon broke up in the highest good humour, and as I met the chiefs moving about afterwards all looked happy and contented.”) Sir George Grey to Sir George Grey, 14 Feb. 1855. HCPPP 1854–55. [1969] 53.

és jóakaratótól függne”.⁵⁵ Erre Sandilli lakonikusan annyit válaszolt: „Jó.”⁵⁶ Az afrikaiaknak Grey meglátása szerint a civilizáció előnyeit kell megmutatni, és ezek meg tapasztalásával az őslakosok maguk fognak a fejlődés útjára lépni, megspórolva ezzel a háborúkat, amelyeket a Smith által is gyakorolt félelemkeltő fellépés okoz.

A korszak egyik legjelentősebb gyarmati tisztviselője Theophilus Shepstone volt, ő dolgozta ki Carnarvon koncepciójának meghatározó elemeit. Grey telepe-
sekre alapozó rendszerével ellentétben, a natali őslakosokkal kapcsolatos ügyekért felelős Shepstone – Sir George Greytől és Earl Greytől is eltérő módon – az afrikai népeket saját kultúrájukban, saját hagyományaik között hagyta volna meg. Az őslako-
sok és az anyaország közti kapcsot pedig a misszionáriusok és a gyarmati tisztvi-
selők képezték rendszerében. Shepstone politikájának gyökere kettős. Abból a né-
zőpontból indult ki, hogy Natal rendkívül kiszolgáltatott helyzetben van: egyfelől a
telepes lakosság aránya csekély, másrészt az erős Zulu Királyság folyamatos ve-
szélyforrást jelentett,⁵⁷ ezért arra az álláspontra helyezkedett, hogy jobb az afrikaia-
kat nem provokálni, mert akkor Natal és a többi brit gyarmat is egy általános afrikai
invázió áldozatául eshet. A másik ok, hogy Shepstone egy metodista misszionárius
gyermeké volt, politikusként előnyben részesítette a missziók munkáját az őslako-
sok civilizálásában. Shepstone Greyhez hasonlóan szintén beszélt a xhosák nyelv-
vét (többek között Smith⁵⁸ és D’Urban tolmácsa is volt), és jól ismerte az afrikai
csoportok kultúráját, szokásait.

Mindezekről az óvatos és az őslakosok kultúráját tiszteletben tartó, rendkí-
vül taktikus lépésektől eltekintve Theophilus Shepstone politikájának célja is az volt,
hogy valamilyen hasznot húzzon az afrikaiakból. Először is rendszere az önfenntar-
tásra törekedett, a bevételt a közösségektől évente beszedett „kunyhóadó” képez-
te, amit a főnökök az irányításuk alatt álló családok, azaz háztartások, kunyhók
száma alapján fizettek. Az adóból származó jövedelemből nemcsak a rendőrség és
a tisztviselők bérére futotta, hanem szinte a teljes natali kormányzat költségeit fe-
dezte. Shepstone úgy igazgatta a rendszerébe tartozó csoportokat, mint a legfőbb
„törzsfőnök” (*supreme chief*), a kooperatív vezetők pedig kvázi hivatalnokai voltak,
akik beszédtek a gyarmati kormány számára az adót, és közösségeiken belül saját
törvényeiknek és szokásaiknak megfelelően fenntartották a rendet.⁵⁹ A natali ültet-
vényes gazdálkodás (elsősorban a partvidék cukornádültetvényei) felfutásával vi-
szont már megnövekedett az igény a munkaerőre, így annak biztosítása is fontos
szemponttá vált számára. Ráadásul a térség munkaerejét felszippantotta a gyé-
mántbányászat beindulása. Ez a natali ültetvények számára erős konkurenciát jelen-

55 „...he could have a fixed and regular salary, that he might then he enabled to purchase for himself whatever he required, without depending on the casual favour and goodwill of the Governor.” Charles Brownlee feljegyzése, 24 Sep. 1855. HCPP 1856. [2096] 27.

56 „It is good.” Uo.

57 Hamilton–Mbenga–Ross, 2010. 359.

58 Smith és Shepstone szoros kapcsolatot ápolt, amelynek családi aspektusai is voltak. Shepstone Smith fokvárosi otthonában kötött házasságot, és a kormányzó felesége a későbbi natali politikus első gyermekének keresztanyja volt. Thomas McClendon kutatásai alapján úgy véli, hogy Smith hatással volt Shepstone politikájára. McClendon, 2004. 354.

59 Storey, 2011. 146–147.

tett.⁶⁰ Norman Etherington arra a következtetésre jutott, hogy Carnarvon egységtervében Shepstone saját munkaerő-migrációs rendszerének megvalósítását látta, amelyen belül a szubkontinens belső területei felől az őslakos munkások az európai munkaadókhoz áramolhattak volna.⁶¹ Látható, hogy a munka Shepstone politikájában is előkelő helyet foglalt el a probléma megoldásához, a koncepciók végrehajtásához felhasznált eszközök azonban eltéréseket mutattak.

Az egyesíteni kívánt területek, gyarmatok és köztársaságok kormányzati, hatalmi struktúráját tekintve az összes koncepció a Sir James Stephen által 1843-ban kidolgozott új-zélandi piramismodellel⁶² operált. A rendszer az egyesített területek törvényhozását egy háromlépcsős szerkezetben oldotta meg, amelynek legalsó fokán a helyhatósági, a következő a tartományi, a legfelsőn pedig a közös szövetségi parlament foglalt helyet. Earl Grey, Sir George Grey és Carnarvon egység-koncepciója is az új-zélandi megoldás egy-egy variánsát vázolta fel, Carnarvon esetében meghagyva a transvaali Volksraadot, de az eredeti jogköröket átszabva, a tartományi és a közös törvényhozások között megosztva.

A koncepciók kivitelezése mindegyik esetben belső és külső problémákba ütközött. A brit világszisztemen kívül eső, de a tervek kivitelezése során érintett területek, politikai entitások részéről mutatott ellenkezésre jó példa az 1880–1881-es transvaali felkelés, vagy más néven az első búr háború, amely eredményeképpen helyreállt a köztársaság függetlensége. Ugyancsak ellentétek alakultak ki a terv kidolgozói és a gyarmatok, elsősorban Fokföld között. Fokföld vezetői a vizsgált összes koncepcióval szemben a saját, széles önkormányzati jogait féltő álláspontra helyezkedtek, és elutasították ezeket a terveket. Az egyik nagy tanulság a Colonial Office számára pontosan az volt, hogy a fokföldi politikai elit támogatása nélkül szinte képtelenség új irányvonalat megvalósítani a térséggel kapcsolatos brit gyarmatpolitikában. A gyarmatpolitika és a koncepciók végrehajtásának kerékkötői között mindazonáltal anyaországbeli tényezőket is találhatunk. A brit politikai elit főleg a gyarmati kiadások növekedésétől és további feleslegesnek ítélt kötelezettségektől (újabb háborúktól, gyarmatoktól) tartva több terv kivitelezését megakadályozta. Earl Grey koncepciói még saját minisztériumán belül sem élveztek osztatlan támogatást. A kormányfő, John Russell pedig kimondottan az ellenzők táborába tartozott. Sir George Grey a gyarmatügyi miniszterrel, Bulwer-Lyttonnal és többek közt az akkor még államtitkár Carnarvonnal került összeütközésbe.⁶³ Carnarvon politikáját is kemény kritikák érték Nagy-Britanniában. Mindegyik ilyen konfliktus-

60 Nem szabad elfelejteni, hogy Shepstone-nak személyes érdeke is fűződött ehhez a rendszerhez. Shepstone két fia ügynökként tevékenykedett és őslakos munkásokat toborzott. Uo. 149.

61 Etherington, 1970. 252–253. Hasonló következtetéseket vont le D. M. Schreuder is. Schreuder, 2009. 73.

62 Ward, 1957. 22.

63 Sir George Grey bukásához hasonló volt Sir Bartle Frere dél-afrikai pályafutásának a vége is. Mind a ketten úgy vélték, hogy az adott helyzet, amellyel szembe kellett nézniük (Sir George Grey esetében ez az Oranje Szabad Állam részéről nyilvánított csatlakozási szándék volt, Sir Bartle Frere-ében pedig a zulu fenyegetés, amely végül a zulu háborúba torkollott), sürgős lépéseket követelt meg tőlük, és nem húzhatták az időt London válaszára várva. Ez végül ahhoz vezetett, hogy mindkettejük körül a túlzott önállóság miatt elfogyott a levegő.

nak a gyökere abban rejlett, hogy a brit politikai elit megosztott volt ezekben a kérdésekben, pontosabban nem támogattott semmilyen olyan koncepciót, amelyben a brit költségvetésre nehezedő terhek növekedését látta, vagy amely az anyaország felhatalmazása, jóváhagyása nélkül új költségeket, illetve új problémákat okozott volna.

Visszarendeződés

A fentebbiekben felsorolt folyamatok, a koncepciók végrehajtására tett kísérletek, majd a rendszeren belülről és kívülről tanúsított ellenállás a korábbi tendenciák felerősödését eredményezték, majd visszarendeződéshez vagy más szavakkal a kiindulási helyzethez való visszatéréshez vezettek. Ez történt, amikor Earl Grey egy-egységterveit követően Nagy-Britannia előbb 1852. január 16-án a Sand River-i konvencióval a transvaali búrok függetlenségét ismerte el, majd 1854. február 23-án a brit gyarmatpolitika feladta Orange River Sovereignty (1848–1854 között az Orange és a Vaal folyók közötti rövid ideig fennálló politikai entitás) területét, és a bloemfonteini konvencióban deklarálta, hogy nem avatkozik Oranje Szabad Állam ügyei-be. Hasonlóan ért véget a Carnarvon-éra alatt 1877-ben végrehajtott annexió Transvaalban. Ennek az 1880–1881-es transvaali felkelés vetett véget, amely után az 1881. augusztus 3-án megkötött pretoriai konvenció szinte teljesen helyreállította a búr köztársaság függetlenségét.

A visszarendeződés alól egyedüli kivételt az őslakos-politika jelentett. 1881-re ugyanis – részben pontosan a bemutatott koncepciók és a szubkontinens társadalmi és gazdasági viszonyaiban végbement változások (például a munkaerő vándorlása a gyémántbányák és az ültetvények irányába) eredményeként – a hagyományos afrikai társadalmi struktúrák, berendezkedések felbomlóban voltak. Őslakosok tömegei dolgoztak az európaiak által felügyelt gazdaságban, a zulu háborút követően pedig a térség legerősebb független afrikai királysága is brit ellenőrzés alá került.

A különböző koncepciókhoz igazodó visszarendeződés egyik jellegzetes eleme a passzív gyarmati jelenlét és a kivonulás tendenciájának a megerősödése volt. Azok számára, akik a birodalmi adminisztráció Afrika déli részének belső területeiről történő kivonását sürgették, az afrikaiakkal vállalt konfliktusok összefonódtak a térség gazdasági hátrányaival. Ezeknek a kritikáknak a jelentős része a dél-afrikai gyarmatok kérdését, problémáit katonai és pénzügyi szempontból közelítette meg. A kiadásközpontú gondolkodású politikusok, mint például William Gladstone, számára a katonai költségek csökkentése egy megkerülhetetlen és megdönthetetlen tétel volt.⁶⁴ Az ehhez a csoporthoz tartozók érvelése szerint nem szabad, hogy az óriási teher, amit a brit csapatok dél-afrikai állomásoztatásának magas költségei jelentenek, a brit adó-

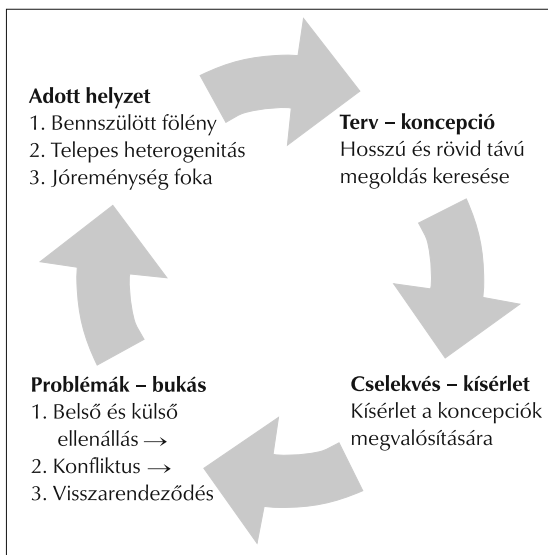
64 Galbraith, 1978. 5. Gladstone és a gyarmati konfliktusok viszonya úgy összegezzhető, hogy voltak olyan helyzetek, amelyeket nem tudott elkerülni (mint például az egyiptomi konfliktus), más esetekben viszont, ha volt rá lehetőség, elhárította volna az összecsapást (például a mahdista vagy a transvaali felkelés). Schreuder, 1969. 5.

fizetőik vállaira nehezedjenek.⁶⁵ Gondolatmenetük alapján úgy vélték, hogy Fokföld (telepes) lakossága már kellőképpen „érett” és vagyonos ahhoz, hogy átvállalja az említett katonai kiadások fedezését, és maga szervezze meg saját határainak védelmét.⁶⁶ A hazai kritikák hangvétele az 1860-as évek második felében vált élessé, amikor Fokföld évről évre közelebb jutott az önkormányzati jogok eléréséhez.

*

Az Afrika déli részével kapcsolatos brit gyarmatpolitika az 1846 és 1881 közötti időszakban leírható különböző tendenciák és változások összességéként. Kísérletet tettem arra, hogy egy ábra segítségével modellezem a vizsgált folyamatokat és jelenségeket, amelyen keresztül bemutathatók az elemzett kérdések, szakaszok, koncepciók (1. ábra).

A kutatás során górcső alá vett tendenciák elsődleges eredőjét három helyi tényező folyamatos meglétében találhatjuk meg (1. az afrikaiak óriási létszámbeli fölénye; 2. a telepes lakosság heterogenitása; 3. a Jöreménység fokának stratégiai helyzete). Ez a hármas a vizsgált korszakban – sőt még tovább is – folyamatosan jelen volt, és kihívást jelentett Nagy-Britannia számára. A felsorolt három elemet rendkívül nehéz elválasztani egymástól, hiszen az őslakoskérdéshez, a számbeli fölényüktől való félelemhez jelentős mértékben hozzájárult az a tény, hogy az afrikaiakhoz képest jóval vékonyabb réteget képező európai eredetű lakosság kulturális,

1. ábra.
Tendenciák és változások
Nagy-Britannia dél-afrikai
gyarmatpolitikájában,
1846–1881

65 Az említett teher a rendelkezésre álló adatok szerint nem volt csekély mértékű. Herman Merivale számításai szerint 1852-ben 13 122 brit katona állomásozott a térségben, 1835 és 1851 között az anyaország törvényhozása több mint kétfélmillió fontot szavazott meg az afrikaiak elleni háborúkra, 1861-ben pedig az összes brit gyarmati kiadás kétötödét Fokföldre fordították. Tyler, 1971. 582.

66 Bruce A. Knox – véleményem szerint túlzó – állítása szerint a brit gyarmatpolitika elsődleges célja 1850 és 1870 között az anyaország gyarmati katonai és politikai jelenlétének csökkentése. Knox, 1971. 92.

etnikai és legfőképpen politikai értelemben széttagolt volt. A telepes társadalom politikai, kulturális és etnikai töredezettségének és az afrikaiak jelentette fenyegetés hatását csak tovább növelte, hogy mindezek a veszélyforrások egy, az egész brit világrendszer számára megkérdőjelezhetetlen fontosságú pont, a Jóreménység fokának szomszédságában találhatók.

Az ábrán adott helyzetként megjelölt kiindulópontoz minden esetben ez a három tényező tartozik. Earl Grey gyarmatügyi miniszterségének idején a xhosákkal vívott háborúk (1846–1847, 1850–1853) kihívást jelentettek az őslakoskérdésben. Míg a második faktorhoz, azaz a telepesek vonatkozásában megjelenő problémák körébe a nagy *trek*, a búrok kivándorlása és kisebb részben a Kelet- és a Nyugat-Fokföld közti erősödő ellentét (mint lokális töréspont) tartozik. Ezekre a kérdésekre a gyarmatpolitika kétféle módon válaszolt. A helyi brit adminisztráció vezetője, Sir Harry Smith annektálta az elvándorló búrok által lakott területek egy részét (Orange River Sovereignty), az afrikaiakkal szemben pedig szintén határozottan, esetenként a megfélemlítés eszközeit is felhasználva lépett fel.

A másik válasz Londonhoz, egészen pontosan Earl Greyhez kötődik, aki grandiózus koncepciókon keresztül kívánta megoldani a térség problémáit. Az őslakos-, búr-, kelet-fokföldi kérdés megoldását és Simon's Bay biztonságának szavatolását keresve született meg a gyarmatügyi miniszter két dél-afrikai egységterve és az Ngami-tó környéki afrikai népek föderációját megcélzó elgondolása. Az elképzelések kivitelezése azonban többféle ellenállásba ütközött. Grey politikáját nem támogatta a kormányfő, Russell, sőt még saját minisztériumán belül sem mindenki, és a telepes lakosság – Smith támogatását élvezve – is nemtetszését fejezte ki. Mindezekből következően a tervek elbuktak. A bukást az eredeti állapotokhoz történő visszarendeződés, a kivonulás tendenciájának felerősödése követte. Ez a folyamat Orange River Sovereignty feladásában, a búr köztársaságok függetlenségének elismerésében, az 1852-es Sand River-i és az 1854-ben megkötött bloemfonteini konvenciókban öltött testet, amelyek az egységtörekvésekkel szemben Afrika déli részének politikai széttagoltságát rögzítették.

Sir George Grey esetében a xhosák és a fíngók esetleges európaiellenes szövetségétől, konföderációjától való félelem adja az első fő problémát. A háború, amelyet Grey vizionált, Nagy-Britanniát akár a Jóreménység fokának feladására is kényszeríthette volna. A második nehézséget az Oranje Szabad Állam helyzete jelentette, kezdeményezése a Fokfölddel való egyesülésre. Ez a tényező nem választható el az első problémától, ugyanis a Szabad Állam a Moshweshwe vezette sotho törzsszel vívott háborúja miatt került olyan helyzetbe, hogy a brit gyarmattal történő egyesülésben lásson megoldást. A kormányzót ezek az események több olyan terv kidolgozására sarkallták, amelyek egyszerre jelentettek volna gyógyírt a pillanatnyi és az akut problémákra is. Ezek közé tartoznak a Brit Kafferföld fejlesztésére, az európai telepítésre és természetesen a dél-afrikai egységre vonatkozó tervei. A kivi-telezésre tett kísérleteket követően, Earl Greyhez hasonlóan, a kormányzó elképze-lései is elbuktak. Terveinek egy része, valamint habitusa számos ellenfelet szerzett számára a Colonial Office-on belül, amely nem akart változtatni a megszokott

gyarmatpolitikán. Így az eredeti állapotoknak megfelelően a szubkontinens politikai fragmentációja megmaradt.

Carnarvon esetében is a már sokat említett három probléma keveredésével találkozhatunk. A gyarmatügyi miniszter tartott attól, hogy a szétagolt, az afrikai-telepes háborúkban megtépázott szubkontinens instabil háterszágot jelentene az egész brit világrendszer védelmében rendkívüli fontosságú Jóreménység fokának, és az adott helyzet Afrika déli részén sebezhetővé teheti az anyaország által fenntartott globális struktúra egészét. Transvaal katasztrofális meggyengülése a pedikkel vívott háborúban – ha a britek nem lépnek helyesen – London számára rendkívül fájó lavinára kezdetét hozhatja el. A megoldást mindhárom kérdésben (őslakos, búr, Simon's Bay) a gyarmatügyi miniszter elődeivel megegyező módon a dél-afrikai egység létrehozásában látta. A terv megvalósítása viszont, hasonlóan Earl Grey vagy Sir George Grey koncepcióihoz, az anyaországban és Afrika déli részén is falakba ütközött. Ottthon a carnarvoni koncepció – a zulu háború, a transvaali felkelés és az általuk eredményezett költségnövekedés miatt – a politikai ellenzék és a közvélemény rosszállását váltotta ki, míg a szubkontinensen Fokföld politikai vezetése, a miniszterelnökkel, Charles Moltenóval az élen, később pedig a transvaali búrok ellenkezésén bukott el. A visszarendeződést az 1881-ben megkötött pretoriai konvenció pecsételte meg.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források és hivatalos iratok

BL

British Library (London)

Hansard

Hansard's Parliamentary Debates. 3rd Ser.

HCPP

House of Commons Parliamentary Papers

NA

The National Archives (London)

2. Kiadott források

Clarke

1897 Clarke, Sir George Sydenham: *The Defence of the Empire*. London, 1897.

Earl Grey

1853 Grey, Henry George Grey, Earl: *The Colonial Policy of Lord John Russell's Administration*. Vol. 1. London, 1853.

Froude

1880 Froude, James Anthony: *Two Lectures on South Africa, Delivered before the Philosophical Institute, Edinburgh, Jan. 6 & 9*. London, 1880.

Smith

1902 Smith, Harry George, Sir: *The Autobiography of Lieutenant-General Sir Harry Smith, Baronet of Aliwal on the Sutej*, G. C. B. Vol. I–II. Ed. with the addition of some supplementary chapters, by G. C. Moore Smith. London, 1902.

Soper

1881 Soper, William G.: *South African Association*. H. n., 1881.

3. Szakirodalom

Atmore–Marks

1974 Atmore, Anthony–Marks, Shula: *The Imperial Factor in South Africa in the Nineteenth Century: Towards a Reassessment*. In: *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 3. (1974) 1. sz. 105–139.

De Kiewiet

1929 De Kiewiet, Cornelius William: *British Colonial Policy and the South African Republics, 1848–1872*. Cambridge, 1929.

1937 De Kiewiet, Cornelius William: *The Imperial Factor in South Africa: A Study in Politics and Economics*. Cambridge, 1937.

Engelbrecht

1946 Engelbrecht, Stephanus Petrus: *Thomas François Burgers: A Biography*. Cape Town, 1946.

Etherington

1970 Etherington, Norman A.: *Labour Supply and the Genesis of South African Confederation in the 1870s*. In: *The Journal of African History*, 20. (1970) 2. sz. 235–253.

Galbraith

1978 Galbraith, John S.: *Reluctant Empire: British Policy on the South African Frontier 1834–1854*. Westport, 1978.

Gallagher–Robinson–Denny

1961 Gallagher, John–Robinson, Ronald–Denny, Alice: *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism*. London, 1961.

Goodfellow

1966 Goodfellow, Clement Francis: *Great Britain & South African Confederation*. Cape Town, 1966.

Hamilton–Mbenga–Ross

2010 Hamilton, Carolyn–Mbenga, Bernard K.–Ross, Robert: *The Cambridge History of South Africa*. Vol. I. *From Early Times to 1885*. Cambridge, 2010.

Hardinge

1925 Hardinge, Sir Arthur: *The Life of Henry Howard Molyneux Herbert Fourth Earl of Carnarvon, 1831–1890*. Vol. I–III. London, 1925.

Hyam

2010 Hyam, Ronald: *Understanding the British Empire*. Cambridge, 2010.

Knox

1971. Knox, Bruce A.: *The Rise of Colonial Federation as an Object of British Policy, 1850–1870*. In: *The Journal of British Studies*, 11. (1971) 1. sz. 92–112.

McClendon

2004 McClendon, Thomas: The Man Who Would Be Inkosi. Civilising Missions in Shepstone's Early Career. In: *Journal of South African Studies*, 30. (2004) 2. sz. 339–358.

Price

2008 Price, Richard: *Making Empire. Colonial Encounters and the Creation of Imperial Rule in Nineteenth-Century Africa*. Cambridge, 2008.

Schreuder

1969 Schreuder, Deryck Marshall: *Gladstone and Kruger: Liberal Government and Colonial 'Home Rule' 1880–1885*. London, 1969.

2009 Schreuder, Deryck Marshall: *The Scramble for Southern Africa, 1877–1895: The Politics of Partition Reappraised*. New York, 2009.

Storey

2011 Storey, William Kelleher: *Guns, Race, and Power in Colonial South Africa*. Cambridge, 2011.

Tyler

1971 Tyler, W. B.: Sir George Grey, South Africa and the Imperial Military Burden, 1855–1860. In: *The Historical Journal*, 14. (1971) 3. sz. 581–598.

Ward

1957 Ward, John M.: The Third Earl Grey and Federalism, 1846–1852. In: *The Australian Journal of Politics and History*, 3. (1957) 1. sz. 18–32.

GÁBOR SZABÓ-ZSOLDOS

TENDENCIES OF GREAT BRITAIN'S SOUTH AFRICAN COLONIAL POLICY, 1846–1881

„So newspapers and politicians said five-and-twenty years ago, so they repeated seven years ago; yet here we are just emerging from the worst affair that we ever were engaged in there. Our 'shalls' and 'musts' are as ineffectual as the 'shalls' and 'musts' of children. As sure as the leaves come when summer comes, fresh troubles of the same kind will continue to return upon us, unless we – the British people – set ourselves to understand how they are brought about.” The quoted lines written by Sir James Anthony Froude the well-known historian and journalist of the Victorian Britain refer to the hypothesis of the present article, namely that Great Britain's South African colonial policy in the second half of the 19th century can be described as a rhythmical change of several tendencies. To the first of these trends belong the schemes elaborated mainly by the leaders of the Colonial Office aimed to unite the ethnically, culturally and above all politically divided Southern Africa (British colonies, Boer and African states and communities) and form a British dominated self-governing confederation or union which would be loyal to the mother country. The third Earl Grey (1846–1852) was the first leader of the Colonial Office who was convinced that the unification could be remedy for the actual and acute problems of Southern Africa. That concept became the main directive of Britain's South African colonial office under the second term of office of the fourth Earl of Carnarvon as the Secretary of State for the colonies (1874–1878). Apart from the roots of the tendency of the South African unity, numerous other trends as well are examined in the present article.